

Γνώση και Ηθική στην Αρχαιοελληνική Σκέψη

1.1. Προσωκρατική Φιλοσοφία

Στην προσωκρατική σκέψη μπορεί, ήδη, να ανιχνευθεί, έστω και αμυδρά, μια πρώτη, ιστορικά, κατάφαση της σχέσης της γνώσης με την ηθική αλλά και τη μεταφυσική των αξιών. Ίχνη, βέβαια, αρκετά, θα έλεγα, εμφανή μιας πρώιμης συσχέτισης της γνώσης (προεπιστημονικής) και της τεχνικής με μια ηθική θέαση του κόσμου συναντούμε, ήδη, στη μυθολογική περίοδο της ανθρωπότητας, με αρκετούς, ιδιαίτερα διδακτικούς αρχαϊκούς μύθους (π.χ. ο μύθος του Ίκαρου και του Δαίδαλου, ο μύθος του Ερυσίχθονα – γιου του βασιλιά της Θεσσαλίας Τριόπα, άπληστου καταλαπητή δασών και καταστροφέα του αρχαϊκού θεσσαλικού περιβάλλοντος – που τιμωρήθηκε από την θεά Δήμητρα να μην μπορέσει να κορέσει ποτέ την πείνα του, καταλήγοντας στο τέλος να φάει τις ίδιες του τις σάρκες, ή ο μύθος του πύργου της Βαβέλ, ως ένα ακόμη παράδειγμα της ανθρώπινης ύβρεως, καθόλου άσχετης με τη σημερινή αλόγιστη και αγοραία ανάπτυξη της τεχνοεπιστήμης).

Όσον αφορά στην προσωκρατική φιλοσοφία, μπορεί τεκμηριωμένα να υποστηριχθεί ότι «με την ταυτόχρονη εμφάνιση της επιστημονικής και της φιλοσοφικής σκέψης στην προσωκρατική φιλοσοφία μπαίνουν για πρώτη φορά οι βάσεις για έναν πολιτισμό της επιστήμης, που δεν παρουσιάζει μόνο ορθολογικά στοι-

χεία αλλά έχει ενσωματωμένα και στοιχεία ηθικού στοχασμού. Καθώς ο ηθικός αυτός στοχασμός είναι στενά συνυφασμένος με την κοσμική τάξη, την ιερότητα του κόσμου και το θείο, μπορούμε επίσης να μιλήσουμε για μια επιστημονική σκέψη που αποπειράται μία θεώρηση του κόσμου μέσω ενός μεταφυσικού ρεαλισμού (...). Επιπλέον θα πρέπει με έμφαση να τονιστεί ότι σημαντικοί εκπρόσωποι της προσωκρατικής φιλοσοφίας – την οποία κατ' εξοχήν θεωρούμε ως μία φιλοσοφία της Φύσης – παρουσιάζουν στο έργο τους μια πρωτογενή ηθική θέαση του κόσμου, που θα τολμούσα να τη θεωρήσω ως τη λανθάνουσα πηγή της φυσικής τους φιλοσοφίας. Υπό το πρίσμα αυτό, η φιλοσοφία των Προσωκρατικών θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως μία ηθική φιλοσοφία».¹

Πιο συγκεκριμένα, και σύμφωνα, λοιπόν, με τον Ηράκλειτο (περίπου 536-470 π.Χ.), η φυσιογνωστική διερεύνηση συνδέεται άμεσα με τον ηθικό στοχασμό. Έτσι, με βάση τη φυσική γνώση, η υποταγή του ανθρώπου στον καθολικά έγκυρο συμπαντικό νόμο (στο Λόγο ή *λόγο*) αποτελεί προϋπόθεση κάθε πράξης, ενώ παρουσιάζεται συγχρόνως και ως ένα καθήκον που ενώνει τον άνθρωπο με τον εξωτερικό κόσμο. Αν και η άποψη αυτή μπορεί ίσως να υπολανθάνει και στον Αναξιμένη (περίπου 560-500 π.Χ.), με τη φιλοσοφική σκέψη τού Εφέσιου γίνεται για πρώτη φορά, στην ιστορία του ευρωπαϊκού πολιτισμού, μια εμφανής προσπάθεια να βρεθεί μια επιστημονική αρχή της ηθικής.

Ωστόσο, σε μια κοσμική τάξη που εμπεριέχει τις έννοιες της δικαιοσύνης και της ηθικής τάξης και είναι συνυφασμένη με μια φυσιοκρατική κοσμοαντίληψη είχε αναφερθεί, πριν από τον

---

1. Βλ., σχετικώς, Ι.Ν. Μαρκόπουλος, «Ένας Επιστημονικός Πολιτισμός ή Ένας Πολιτισμός της Επιστήμης;», στο *Η Φιλοσοφία του Πολιτισμού*, Κ. Βουδούρης (επιμ.), Εκδ. Ιωνία, Αθήνα 2006, σσ. 120-126. Στην περίπτωση, βέβαια, αυτή, εκτός από την επίδραση της επιστημονικής, ορθολογικά δομημένης κοσμολογικής σκέψης στον ηθικό στοχασμό, η ηθική φαίνεται να επιδρά, κι αυτή από τη μεριά της, στη διαμόρφωση ενός επιστημονικού κοσμολογικού (πρβλ., συναφώς, το Δεύτερο Μέρος αυτού του βιβλίου).

Ηράκλειτο, και ο Αναξίμανδρος (περίπου 610-547 π.Χ.). «Στο σωζόμενο απόσπασμα του Μιλήσιου, που αποτελεί το αρχαιότερο κείμενο στην ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας, ηθικός νόμος και φυσική νομοτέλεια συναποτελούν τη βάση και την ουσία του κοσμικού γίγνεσθαι. Η ακατάπαυστη αλλαγή των αντίθετων φυσικών ουσιών, η γέννηση και η φθορά των πραγμάτων, γίνεται “κατά το χρεών”, σύμφωνα με τη φυσική νομοτέλεια και τη δικαιοσύνη· γιατί τα πράγματα “τιμωρούνται και επανορθώνουν αμοιβαία για την αδικία, σύμφωνα με την τάξη του χρόνου”. Ίσως καμιά άλλη φράση της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας δεν συνταιριάζει τόσο άμεσα και ουσιαστικά την ηθική νομοτέλεια με την αιτιοκρατική φυσική διεργασία, την ηθική με τη φυσική επιστήμη».²

Αλλά και σύμφωνα με τη διδασκαλία του Πυθαγόρα (περίπου 580-500 π.Χ.) και των Πυθαγορείων, η κοσμική τάξη και η αρμονία προδιαγράφουν και την ηθική στάση του ανθρώπου, ο οποίος οφείλει να ζει σε αρμονία με τη φύση. Η φύση, βέβαια, δε γνωρίζει ηθικές αρχές· ωστόσο, η κοσμική τάξη και οι παγκόσμιοι νόμοι που διέπουν το χαοτικό και αέναα μεταβαλλόμενο Σύμπαν, μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για μια αρμονική συνύπαρξη του ανθρώπου με τη φύση. Η αποδοχή μιας τέτοιας θέσης δεν συνεπάγεται, ασφαλώς, και την άποψη ότι η ηθική σχετίζεται με ό,τι χαρακτηρίζεται «φυσικό», ενώ ό,τι θεωρείται «αφύσικο» εξοβελίζεται στο «βασιλείο» της ανηθικότητας.

Η έννοια εξάλλου της αξίας – που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη θεωρία των αξιών και, επομένως, και με την ηθική φιλοσοφία – εμφανίζεται την περίοδο αυτή, τόσο υπόρρητα, με τα αισθητικά και ηθικά, συγχρόνως, στοιχεία της προσωκρατικής κοσμολογίας, όσο και πιο καθαρά στην προσωκρατική, παρμενίδεια οντολογία

---

2. Βλ., σχετικώς, Ι.Ν. Μαρκόπουλος, «Η Ηθική Διάσταση της Προσωκρατικής Φυσικής Φιλοσοφίας και η Βιοηθική», στο *Φιλοσοφίας Αγώνισμα: Μελέτες προς Τιμήν του Καθηγητού Κωνσταντίνου Βουδούρη*, Ε. Μαργαριανού (Επιμ.), Εκδ. Ιωνία, Αθήνα 2004, σσ. 299-306.

(Παρμενίδης, περίπου 515-440 π.Χ.), με την πρώτη, στον ευρωπαϊκό χώρο, αξιολογική, οντολογική διάκριση (την οποία αποκαλύπτει στον ελεάτη φιλόσοφο η θεά Ημέρα) ανάμεσα, ουσιαστικά, σε μία ανώτερη πραγματικότητα, που σχετίζεται με το δρόμο της απόλυτης αλήθειας και οδηγεί στο τέλει ον, και μία κατώτερη πραγματικότητα, που σχετίζεται με το δρόμο της δόξας και οδηγεί στον κόσμο της φαινομενικότητας. Ο τρίτος δρόμος που αποκαλύπτει η θεά στον Παρμενίδα είναι ο δρόμος του ψεύδους, που οδηγεί στο μη ον (στο μηδέν), και επομένως στο αδιανόητο και ανύπαρκτο. Η θεά αποκαλύπτει, δηλαδή, στο φιλόσοφο τρεις δρόμους, το δρόμο του όντος (της απόλυτης αλήθειας, του είναι), το δρόμο του μη όντος (του ψεύδους, του μη είναι) και το δρόμο της αυθαίρετης υποκειμενικής δοξασιάς, που οδηγεί σε έναν κατώτερο αξιολογικά κόσμο, αυτόν της εμπειρίας και της φαινομενικότητας. Κατά τον Παρμενίδα, λοιπόν, η ακριβής γνώση (απόλυτη αλήθεια, επιστήμη) είναι άμεσα συνυφασμένη με μία ανώτερης ποιότητας (αξίας) πραγματικότητα.

Άλλωστε, και στον ακραγαντίνο Εμπεδοκλή (περίπου 490-430 π.Χ.), το ζεύγος των αντίρροπων δυνάμεων «Φιλότης-Νείκος» (Έλξη-Άπωση, Αγάπη-Φιλονικία) δεν εκφράζει μόνο την κινητήρια δύναμη των φυσικών διεργασιών, ένα φυσικό νόμο στον κοσμικό κύκλο του φιλοσόφου, αλλά εκφράζει και τις δύο βασικές έννοιες του ηθικού του στοχασμού.

Τέλος, και στο έργο του Δημόκριτου (περίπου 460-370 π.Χ.), φυσική επιστήμη και ηθική δεν φαίνονται να είναι ανεξάρτητες η μία από την άλλη,³ αφού σύμφωνα με την ατομική θεωρία του Αβδηρίτη, νόηση και ηθικός βίος εξαρτώνται από τις κινήσεις των

---

3. Για τον Δημόκριτο, και όλους τους Προσωκρατικούς, βλ., κυρίως, G.S. Kirk-J.E. Raven-M. Schofield, *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβικ, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988. Επίσης, Κ.Ι. Βαμβακάς, *Οι Θεμελιωτές της Δυτικής Σκέψης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001 και Α.Α. Long, *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μετάφραση Θεοδόσης Νικολαΐδης - Τάσος Τυφλόπουλος, επιμ. Δανιήλ Ι. Ιακώβ, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2005.

σφαιρικών ατόμων της ψυχής, και επομένως από μια φυσική διεργασία, που είναι αντικείμενο μελέτης μιας φυσιογνωστικής διερεύνησης. Έτσι, σύμφωνα με τον Δημόκριτο, «(...) η στέρηση και η υπεραφθονία (...) προκαλούν στην ψυχή μεγάλες κινήσεις». Με βάση, βέβαια, την ατομική θεωρία του φιλοσόφου, οι κινήσεις αυτές δεν είναι άλλες από τις κινήσεις των σφαιρικών ατόμων της ψυχής. «Η θέση αυτή κάλλιστα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελεί πρόπλασμα των αντιλήψεων της σύγχρονης βιολογίας για τις μοριακές κινήσεις και μεταβολές στο κυτταρικό επίπεδο».⁴

Βέβαια, οι φυσιοκρατικές θεωρήσεις της ηθικής δημιουργούν πολλούς προβληματισμούς και θα πρέπει να τύχουν ιδιαίτερης κριτικής συζήτησης και προσοχής, όπως άλλωστε θα πρέπει ιδιαίτερα να προσεχτεί και το σοβαρότατο πρόβλημα της θεμελίωσης της ηθικής. Μια τέτοια συζήτηση θα ήταν, ασφαλώς, έξω από το πλαίσιο του παρόντος βιβλίου. Ωστόσο, ως έναυσμα, απλώς, προβληματισμού υποστηρίζεται, εδώ, ότι «(...) η σύγχρονη επιστήμη αποφαίνεται για το πρόβλημα της θεμελίωσης της ηθικής με έναν εντελώς ανάλογο προς την προσωκρατική σκέψη τρόπο. Θα μπορούσε, ασφαλώς, να υποστηριχτεί η άποψη, ότι η σύγχρονη επιστήμη μπορεί να θεμελιώσει την ηθική φιλοσοφία των Προσωκρατικών, με την προϋπόθεση ότι θα αποφύγει να ταυτιστεί με τις άκρως υλιστικές, θετικιστικές εμμονές της κοινωνιοβιολογίας – που φιλοδοξεί να ανακαλύψει αποκλειστικά μέσα στη γενετική μας υποδομή τα έσχατα κίνητρα των ηθικών μας επιλογών – και θα αποδεχτεί, επομένως, μια πρώτη διάκριση του ηθικού βίου από τον υλιστικά θεμελιωμένο γενετικό μας κώδικα».⁵

---

4. Βλ. Ι.Ν. Μαρκόπουλος, «Η Θεμελίωση της Προσωκρατικής Ηθικής Φιλοσοφίας υπό το Φως της Σύγχρονης Επιστήμης», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 23 (2006), σσ. 245-253.

5. Αυτόθι. Για μια κριτική θεώρηση των απόψεων της κοινωνιοβιολογίας για την ηθική, βλ. επίσης, ενδεικτικά, τα όσα σχετικά αναφέρονται στο Κεφάλαιο 6 του Πρώτου Μέρους αυτού το βιβλίου.

1.2. Σωκρατική Φιλοσοφία

Αν και στους Προσωκρατικούς η σχέση της γνώσης (της κοσμολογικής γνώσης, στην περίπτωση τους) με την ηθική δεν είναι πάντοτε άμεσα εμφανής, δε συμβαίνει το ίδιο με τη σωκρατική φιλοσοφία, όπου η σχέση γνώσης και ηθικής παρουσιάζεται – παρόλες τις ιδιαιτερότητές της και το παράδοξο της φύσης της, στα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια – ιδιαίτερα άμεσα και εμφανής. Είναι, άλλωστε, αξιοσημείωτο ότι την περίοδο αυτή του αρχαιοελληνικού Διαφωτισμού, η προσπάθεια της ηθικής να αποκτήσει μια σταθερή θεμελίωση βαδίζει σε έναν ανάλογο δρόμο με αυτόν που προσπαθούσε να βαδίσει και η φυσική επιστήμη.

Ειδικότερα, για τον Σωκράτη (469-399 π.Χ.) η αρετή (τόσο οι ηθικές αρετές όσο και οι άλλου είδους αρετές, αλλά και, υπό την ευρύτερη έννοια, την εποχή εκείνη, οι αρετές, για παράδειγμα, της γλυπτικής και της υποδηματοποιίας) ταυτίζεται με τη γνώση, η οποία και αποτελεί το θεμέλιο όλων των επιμέρους αρετών. Ιδιαίτερα στην περιοχή της ηθικής φιλοσοφίας, ηθική αρετή είναι η γνώση του αγαθού. Η γνώση αυτή θα έπρεπε, κατά τον Σωκράτη, να είναι μια ακριβής γνώση που θα μπορούσε να αποκτηθεί με την επιστημονική μέθοδο και να οδηγήσει σε καθολικά αποδεκτές αλήθειες.⁶

Αν, όμως, αρετή είναι η γνώση (το σωκρατικό παράδοξο, όπως συνήθως αποκαλείται) – και ιδιαίτερα η γνώση του αγαθού, αλλά, βέβαια, και της απόλυτης αλήθειας του κάθε πράγματος – τότε η ανηθικότητα (κακοήθεια) είναι ακούσια και οφείλεται σε άγνοια (*ουδείς εκών κακός*, όπως αναφέρεται στον πλατωνικό *Τίμαιο*). Στην περίπτωση, όμως, αυτή, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Μεγάλια*:

---

6. Για το συσχετισμό της σωκρατικής γνωσιοθεωρίας με τη σωκρατική ηθική, βλ. επίσης, εισαγωγικά, Χρήστος Γεωργακάκης, *Ο Σωκρατικός Λόγος και η Συμβολή του στη Γνωσιολογία*, Διπλωματική Εργασία, Π.Τ.Δ.Ε. της Παιδαγωγικής Σχολής του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 74-79.

Κάνοντας [ο Σωκράτης] τις αρετές κλάδους της γνώσης εξαφάνισε το άλογο μέρος της ψυχής, και μαζί μ' αυτό το πάθος και την ηθική συμπεριφορά. Επομένως, ο τρόπος με τον οποίο πραγματεύθηκε την αρετή ήταν από την άποψη αυτή λανθασμένος. Μετά από αυτόν ο Πλάτων διαίρεσε, πολύ σωστά, την ψυχή σε λογικό και άλογο μέρος, αποδίδοντας στο καθένα τις αρετές που του προσιδίαζαν.⁷

Έτσι, φαίνεται πως ακυρώνεται η οποιαδήποτε έννοια της ηθικής ευθύνης αλλά και της προσωπικής επιθυμίας και επιλογής, της ελεύθερης, τελικά, βούλησης. Γιατί, ασφαλώς, θα μπορούσαμε να γνωρίζουμε το σωστό, αλλά να επιλέγαμε να πράξουμε το επιλήψιμο. Θα μπορούσε, ωστόσο, να υποστηριχθεί, ότι ο Αριστοτέλης αντιμετωπίζει τη θέση του Σωκράτη με αρκετή αυστηρότητα, παρ' όλο που και ο ίδιος παραδέχεται ότι η γνώση (φρόνηση, εδώ, κατά τον Σταγειρίτη) είναι εκ των ων ουκ άνευ για την ύπαρξη της αρετής (*Ηθικά Νικομάχεια* 1144a 36-1144b): εκεί που διαφωνούσε ο Αριστοτέλης ήταν όταν ο Σωκράτης ταύτιζε την αρετή με τη γνώση.

Στη σοκρατική φιλοσοφία, όπως άλλωστε και σε ολόκληρη την αρχαιοελληνική σκέψη, η γνώση δεν είναι τόσο μια καθαρά θεωρητική γνώση όσο μια πρακτική γνώση, μια γνώση συμπεριφοράς και τρόπου ζωής. Είναι όμως συγχρόνως και μία αυτογνωσία. Έτσι, αναφερόμενος ο Σωκράτης στη γνώση εννοεί κάτι πολύ πιο, νοησιαρχικά, ουσιαστικό και απόλυτο, που δεν ταυτίζεται, ωστόσο, με την εμπειρική γνώση και μπορεί να αποκτηθεί με τη σωστή μέθοδο. Υπό αυτή την έννοια, καθώς η γνώση ανυψώνεται σε ένα υπέρτατο επίπεδο θέασης «του καθαυτού υπέρτατου αγαθού», ο άνθρωπος διαθέτει πλέον την ικανότητα να στρέψει περισσότερο – κατά κύριο, θα έλεγα, λόγο – την προσοχή του στη «φροντίδα της ψυχής του», και λιγότερο στη φροντίδα του σώματος και των υλικών απολαύσεων, αποκτώντας, έτσι, και έναν ηθικό γνώμονα, μια κανονιστική αρχή, για το βίο του και τις πράξεις του.

---

7. Βλ., ενδεικτικά, W.K.C. Guthrie, *Ο Σωκράτης*, μετάφραση Τάσος Νικολαΐδης, Β' Έκδοση, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991, σ. 180.

Όπως, πάντως, και να 'χει, γνώση (επιστήμη) και ηθική κάθε άλλο παρά ασύμβατες είναι μεταξύ τους στη φιλοσοφία του Σωκράτη. Με τη σωκρατική αυτή θέση είναι η πρώτη φορά στην ιστορία των ιδεών, στον ευρωπαϊκό χώρο, που η ηθική συσχετίζεται με τη γνωσιοθεωρία, συνδέοντας, σήμερα, ακόμη πιο εξειδικευμένα και τη φιλοσοφία της επιστήμης και της τεχνολογίας με την ηθική της επιστήμης και της τεχνολογίας. Σε ένα, μάλιστα, απόσπασμα στον *Πρωταγόρα* του Πλάτωνος, ο Σωκράτης αναφέρεται στη *μετρητική τέχνη* και στη γνώση (*επιστήμη*) που αυτή συνεπάγεται, ως απαραίτητες προϋποθέσεις για την αξιολόγηση μιας πράξης και την κατάκτηση της αρετής (βλ., σχετικώς, το Κεφάλαιο 3 στο Δεύτερο Μέρος του παρόντος συγγράματος). Πάντως, ο Σωκράτης ήταν και ο πρώτος φιλόσοφος ο οποίος σηματοδοτεί – με την ηθική του θεωρία και τις συζητήσεις που έκανε με τους σοφιστές – την απομάκρυνση της φιλοσοφίας από τη διερεύνηση της φύσης (όπως κυρίως συνέβαινε με τους Προσωκρατικούς) και την επικέντρωση του ενδιαφέροντός της στον άνθρωπο και την ανθρώπινη ευτυχία, ορίζοντας, έτσι, και την απαρχή της ιστορίας του φιλοσοφικού κλάδου της ηθικής, αλλά και αυτού, ακόμη, της μεταηθικής.⁸

---

8. Η μεταηθική δεν προτείνει μια συγκεκριμένη ηθική θεωρία, αλλά θέτει και μελετά βασικά δευτερογενή ηθικά προβλήματα, όπως, για παράδειγμα, ποιο είναι το νόημά τους και πώς ορίζονται οι διάφοροι ηθικοί όροι, που περιγράφουν ηθικές ιδέες και ιδιότητες – π.χ. αρετή, δικαιοσύνη, οσιότητα, σωφροσύνη –, ποια είναι η ισχύς και η τιμή αληθείας των ηθικών προτάσεων, το ζήτημα του ηθικού σχετικισμού (που πρωτοεμφανίζεται με το φιλοσοφικό ρεύμα των σοφιστών), πώς μπορεί κανείς να στηρίξει τις ηθικές του αξιολογήσεις, ή, επίσης, ποιο είναι το νόημα της γλώσσας που χρησιμοποιεί η ηθική. Κατά τη γνώμη μου, οι συζητήσεις του Σωκράτη με τους σοφιστές, τα ερωτήματα που τους έθετε και η προσπάθειά του να συσχετίσει την επαγωγική μέθοδο και τη χρήση των ορισμών (που δικαίως και τα δύο του αποδίδονται, ιστορικά και γνωσιοθεωρητικά) με την ηθική του θεωρία, τον καθιστούν, αδιαμφισβήτητα, τον πρώτο εισηγητή της μεταηθικής, όπως αυτή ορίζεται σήμερα (Γενικά, για τη μεταηθική βλ., ενδεικτικά, Julia Driver, ό.π., σσ. 18-20, 29, 117).

1.3. Σοφιστική Σκέψη

Με τη σοφιστική σκέψη καταγράφεται, για πρώτη φορά στην ευρωπαϊκή ιστορία των ιδεών, η θέση για ένα γνωσιολογικό και ηθικό σχετικισμό. Οι σοφιστές υποστήριζαν έναν οντολογικό και γνωσιολογικό σχετικισμό και υποκειμενισμό, που αναπόδραστα οδηγούσε σε έναν ανάλογο υποκειμενισμό και σχετικισμό των αξιών και της ηθικής. Στο ηθικό επίπεδο, είναι η πρώτη φορά που εκφράζεται η αμφισβήτηση της καθολικότητας της ηθικής. Σ' αυτό το σκεπτικιστικό κλίμα αντέδρασαν εντονότατα ο Σωκράτης, με την ηθική του σκέψη, και ο Πλάτων με την ιδεαλιστική του φιλοσοφία.

Πιο συγκεκριμένα, όπως, για τη Σοφιστική, η γνώση της πραγματικότητας και της αλήθειας είναι ανέφικτη, μια αυταπάτη, και εξαρτάται, κάθε φορά, από τις εκάστοτε συνθήκες και τις προσωπικές επιδιώξεις και ανάγκες, έτσι και η εκδοχή του αγαθού και της ηθικής δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί μονοσήμαντα, αλλά εξαρτάται, κάθε φορά, από τις εκάστοτε καταστάσεις και το προσωπικό μας συμφέρον.

Ο Πρωταγόρας ο Αβδηρίτης (περίπου 480-410 π.Χ.) θεωρείται ο πιο γνωστός εκπρόσωπος της σοφιστικής κίνησης. Η περίφημη πρότασή του «μέτρο όλων των πραγμάτων είναι ο άνθρωπος» (*πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος*) εκφράζει κατά τον πιο περιεκτικό όσο και ουσιαστικό τρόπο το γνωσιο-οντολογικό και ηθικό του σχετικισμό. Μια τέτοια πρόταση, που υποστήριζε ουσιαστικά τη θετικιστική θέση ότι δεν μπορεί να υπάρξει η απόλυτη γνώση και το απόλυτο καλό – παρά μόνο, ανάλογα με ό,τι θεωρεί ο άνθρωπος, το σχετικό ορθό και το σχετικό καλό – οδήγησε αναπόφευκτα, αυτή την εποχή, σε μια θεμελιώδη αντίθεση ανάμεσα στη φυσική φιλοσοφία και τη φιλοσοφία του ανθρωπισμού, και, συνακόλουθα, στην άποψη ότι η αξία, υπό τη θετικιστική, σήμερα, και τη νεοθετικιστική της θεώρηση, υπάρχει μόνο νό-

μω και όχι φύσει.⁹ Έτσι, για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και την επιβίωση του ανθρώπου, θα μπορούσαν, όπως ισχυρίζεται ο Πρωταγόρας, να καθιερωθούν κανόνες καλής συμπεριφοράς. Αλλά και ο Ιππίας υποστηρίζει, ότι οι νόμοι είναι «συνθήκες που έχουν συναφθεί από τους πολίτες».

Στη φιλοσοφία αυτή του Πρωταγόρα και του Ιππία, όπως και γενικότερα στη Σοφιστική (κυριότεροι εκπρόσωποι της οποίας ήταν ο Πρωταγόρας, ο Γοργίας, ο Πρόδικος και ο Ιππίας) μπορούμε να αναζητήσουμε τις ρίζες της ηθικής θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου (που αναπτύχθηκε στην Ευρώπη ιδιαίτερα κατά τον 17ο και το 18ο αιώνα), της θεωρίας του ωφελιμισμού και του ηδονισμού (που διαμορφώθηκε, υπό την κλασική της μορφή, κυρίως στην Ευρώπη του 18ου και του 19ου αιώνα), αλλά και του ηθικού σχετικισμού και υποκειμενισμού, καθώς επίσης και τις απόψεις του αγνωστικισμού αλλά και του ανθρωπισμού και της ανεκτικότητας στην ηθική διαφοροποίηση.

1.4. Πλατωνική Φιλοσοφία

Η κύρια συμβολή του Πλάτωνος (427-347 π.Χ.) στην ηθική φιλοσοφία είναι, ουσιαστικά, η *Πολιτεία* του, που αποτελεί, συγχρόνως, και μια συμβολή του στη θεωρία της πολιτικής (ο Σωκράτης και ο Πλάτων δε φαίνεται να διακρίνουν, ουσιαστικά, την ηθική από την πολιτική, ενώ την ίδια θέση υποστηρίζει, άλλωστε, όπως προκύπτει από τα έργα του *Ηθικά Νικομάχεια* και *Πολιτικά*, και

---

9. Βλ., ενδεικτικά, W.K.C. Guthrie, *Οι Σοφιστές*, μετάφραση Δαμιανός Τσεκουράκης, Γ΄ Έκδοση, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1998, σσ. 38, 39, 207. Στην παραπάνω άποψη υπήρχε και η διαμετρικά αντίθετη σοφιστική θέση, εκφρασμένη όμως από ήσσονος σημασίας σοφιστές, όπως ο Καλλικλής, που υποστήριξε, μέσα σε ένα πλαίσιο άκρατου ατομικισμού, ότι «οι έννοιες του νόμου και της δικαιοσύνης ήταν απλώς μια επινόηση της πλειονότητας των αδύνατων ανθρώπων για να κρατήσουν τον ισχυρό άνδρα, που είναι ο δίκαιος άνδρας της φύσης, μακριά από τη θέση που του ανήκει δικαιωματικά. Ο νόμος και η φύσις ήταν εχθροί, και το δίκαιο ήταν με το μέρος της φύσεως» (ό.π., σ. 39).

ο Αριστοτέλης). Το συνολικό έργο της *Πολιτείας*, κορυφαίο προϊόν της ώριμης, πλέον, σκέψης του Πλάτωνος και των διαλόγων του, περιέχει όλες τις κύριες θέσεις της σωκρατικής ηθικής σκέψης. Και για τον Πλάτωνα:

η διδασκαλία της υπέρτατης αρετής, που δεν διακρίνεται από τη γνώση, είναι τελείως απαραίτητη σε κάθε παρουσίαση της σωκρατικής ηθικής (...). Ο βίος του ειδήμονα έχει ένα μόνο ελατήριο δράσης, ή ενιαία ενεργή αρχή, την πραγματοποιημένη θέση του καθαντό υπέρτατου αγαθού (...). Σε αντιδιαστολή πάντως με τους υπόλοιπους πολίτες, εκείνος [εννοείται ο βασιλιάς φιλόσοφος] που σε όλες του τις πράξεις εμπνέεται από τη θέαση του υπέρτατου αγαθού είναι σε θέση να αντιμετωπίσει εξίσου καλά κάθε απρόβλεπτη περίσταση της ζωής (...). Η αντίληψη ότι η επιστήμη αποτελεί τη θέαση του «καλού» μας οδηγεί άμεσα στην εξέταση της κεντρικής μεταφυσικής θεωρίας της *Πολιτείας*, της διδασκαλίας δηλαδή του «Είδους του Καλού» (της *ιδέας ταγαθού*).¹⁰

Στην πλατωνική σχολή, η μελέτη και η άσκηση της επιστήμης απέβλεπαν στη θέαση του αγαθού, επικεντρώνοντας κυρίως το ενδιαφέρον τους στην επιστήμη των αριθμών (στη γνώση των υπολογισμών και της γεωμετρίας), για καθαρά ουσιοκρατικούς, ηθικούς λόγους και όχι για χρησιμοθηρικούς, εμπορικούς:

Έτσι, η σπουδή αυτή θα είναι κατάλληλη, Γλαύκων, να την καθιερώσουμε με νόμο και να πείθουμε όσους μέλλει να αναλάβουν [c] τα ανώτατα αξιώματα στην πόλη να στραφούν στη σπουδή των αριθμών και να καταπιασθούν με αυτήν όχι ερασιτεχνικά (...), όχι για να την χρησιμοποιήσουν σαν έμποροι και γυρολόγοι σε αγοραπωλησίες αλλά στον πόλεμο και, επίσης, προς διευκόλυνση της ίδιας της ψυχής να μεταστραφεί από το γίγνεσθαι στην αλήθεια και στην ουσία (...). Ωστόσο (...) αυτό που πρέπει να εξετάσουμε

10. Βλ., ενδεικτικά, Α.Ε. Taylor, *Πλάτων. Ο Άνθρωπος και το Έργο του*, μετάφραση Ιορδάνης Αρχζόγλου, Β' Έκδοση, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992, σσ. 329, 333, 334.

είναι κατά πόσο το μεγαλύτερο μέρος αυτής της μάθησης, και το πιο προχωρημένο, [e] κατατείνει σε εκείνο, στο να κάνει δηλαδή πιο εύκολη τη θέση της ιδέας του Αγαθού.¹¹

Η θεωρία των Ιδεών του Πλάτωνος, που έρχεται να συμπληρώσει και να ολοκληρώσει τον ηθικό του ορθολογισμό (τον οποίο συναντάμε, άλλωστε, και στον Σωκράτη), καθορίζει το πλαίσιο για την ανάπτυξη μιας μεταφυσικής των αξιών, και δημιουργεί, συγχρόνως, τις προϋποθέσεις για μια τεκμηριωμένη μετάβαση από ένα γνωσιο-οντολογικό πλαίσιο σε ένα αξιολογικό πλαίσιο των βαθμίδων της πραγματικότητας, συνδέοντας τη γνώση με τις αξίες και την ηθική.¹² Για τον Πλάτωνα, η έγκυρη γνώση – που θα πρέπει να συνδέεται μάλλον με την πνευματική γνώση κάποιων αξιών και όχι με την έγκυρη γνώση όπως την εννοεί η σύγχρονη επιστήμη – έχει πάντα έναν ηθικό σκοπό.

Η φιλοσοφική σχολή του Πλάτωνος (*Ακαδημία Αθηνών*) δεν έμεινε, πάντως, πιστή, στη μακρά ιστορία της, στις γνωσιοθεωρητικές και ηθικές αρχές της πλατωνικής φιλοσοφίας, όπως αυτές καθορίστηκαν κατά την αποκαλούμενη *αρχαία περίοδο* της Ακαδημίας. Ήδη κατά τη *μέση περίοδο* της Ακαδημίας, με σχολάρχη τον Αρκεσίλαο, η φιλοσοφία της εκφράζεται μέσα από έναν ακραίο γνωσιοθεωρητικό και ηθικό σκεπτικισμό (βλ., σχετικώς, το υποκεφάλαιο 2.3., στην αντίστοιχη θέση).

11. Βλ. Πλάτων, *Πολιτεία*, Εισαγωγικό σημείωμα, μετάφραση, ερμηνευτικά σημειώματα Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 2002, 525b 11 – 525c 6 και 526d 7 – 526e.

12. Βλ., συναφώς, Ι.Ν. Μαρκόπουλος, «Λογικός Θετικισμός και η Μεταφυσική των Αξιών», στο *Αξίες και Δικαιοσύνη στην Εποχή της Οικουμενικότητας*, Κ. Βουδούρης, Ε. Μαραγγιανού (Επιμ.), εκδόσεις Ιωνία, Αθήνα 2007, σσ. 112-118.

1.5. Αριστοτελική Φιλοσοφία

Το συνταίριασμα της σωστής γνώσης – φρόνησης, ορθού λόγου – με τις ηθικές αρετές υποστηρίζεται, εξάλλου, και από την αριστοτελική φιλοσοφία (*Περιπατητική Σχολή*). Όπως θα αναφερθεί, πιο λεπτομερειακά, στο Δεύτερο Μέρος (Κεφ. 4), ο Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.) διακρίνει τις αρετές σε διανοητικές και σε ηθικές αρετές. Είναι αξιοσημείωτη η σημασία που δίνει ο Σταγειρίτης στην εξέταση της διανοητικής αρετής – όπως της θεωρητικής σοφίας και της φρόνησης, που θεωρούνται ως δύο κύριες διανοητικές αρετές – από τη διδασκαλία. Από την άλλη πλευρά, και η ηθική αρετή – όπως η γενναιοδωρία και η σωφροσύνη, που θεωρούνται ως δύο κύριες ηθικές αρετές – είναι επίσης συνυφασμένη με τη γνώση και τη λειτουργία του ορθού λόγου, όπως, επίσης, και με την άσκηση, την έξη και τη διδαχή. Κατά τον Αριστοτέλη, η ηθική αρετή προϋποθέτει, άλλωστε, τη φρόνηση, αλλά και η φρόνηση απαιτεί την ύπαρξη της ηθικής αρετής. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Pierre Hadot, στο πλαίσιο ενός τέτοιου φιλοσοφικού λόγου:

η θεωρητική φιλοσοφία είναι ταυτόχρονα μια ηθική. Με τον ίδιο τρόπο που η ενάρετη πράξις συνίσταται στο ότι δεν έχει άλλο στόχο από την ίδια την αρετή, στο ότι θέλει να είναι πράξη ανθρώπου αγαθή δίχως να αποβλέπει σε τίποτα άλλο, κατά τον ίδιο τρόπο η θεωρητική πράξις (...) συνίσταται στο να μην επιλέγουμε κανέναν άλλο στόχο εκτός από τη γνώση, να επιθυμούμε τη γνώση σαν αυτοσκοπό, τη γνώση καθαυτή δίχως να αποβλέπουμε σε καμμία άλλη ιδιαίτερη και εγωιστική ικανοποίηση που θα ήταν ξένη προ την ίδια τη γνώση. Είναι μια ηθική της ανιδιοτέλειας και της αντικειμενικότητας.¹³

Όπως, εξάλλου, σημειώνει και ο Ingemar Düring:

---

13. Βλ. Pierre Hadot, *Τι είναι η Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία;*, μετάφραση Άντα Κλαμπασέα, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2002, σ. 117.

Η θεωρητική γνώση του *ειδέναι χάριν* ασχολείται με πράγματα που είτε είναι ακίνητα (αφηρημένα), π.χ. με τις αρχές της κίνησης ή με τις αρχές του όντος, είτε έχουν την απαρχή της κίνησης στον εαυτό τους, δηλαδή με τα ουράνια σώματα και τα πράγματα της φύσης (...). Ο στόχος της θεωρητικής γνώσης δεν είναι να αλλάξει ή να θέσει σε κίνηση κάτι· είμαστε θεατές, *θεαταί ταληθούς*, και ο απώτερος στόχος είναι να φτάσουμε σε μια αληθινή θέαση, δηλαδή στην αλήθεια για το *ον* (...).¹⁴

Ας σημειωθεί πάντως εδώ, ότι, όπως διευκρινίζει ο Düring, στον *Προτρεπτικό* ο όρος *φρόνησις* σημαίνει τόσο τη θεωρητική γνώση της αλήθειας όσο και την ηθική γνώση και την πρακτική σοφία.¹⁵ Θα μπορούσε συναφώς να υποστηριχτεί, ότι για την αριστοτελική φιλοσοφία, όπως άλλωστε και για τη φιλοσοφία του Πλάτωνος, «αληθινή» γνώση και ηθική πράξη ταυτίζονται, με τη γνώση να είναι καθοριστική για την ηθική αλλά και την ηθική να ολοκληρώνει αξιολογικά τη γνώση.

Για τον Σταγειρίτη, μόνο η συνύπαρξη και η αλληλεπίδραση της φρόνησης και της ηθικής αρετής μπορεί να οδηγήσει στην ευδαιμονία, για την οποία, ωστόσο, φαίνεται να υπάρχουν διαβαθμίσεις. Στην ανώτατη βαθμίδα βρίσκεται η φιλοσοφική ευδαιμονία, που είναι συνυφασμένη με μια φιλοσοφική ζωή, που συμπεριλαμβάνει όλες τις ηθικές αρετές και είναι αφιερωμένη στη θεωρία (που όπως σημειώνει ο Hadot, θα πρέπει να κατανοηθεί ως διηνεκής πνευματική δραστηριότητα του θεϊκού νου που θεωρεί) και στη φρόνηση. Όπως παρατηρεί ο Düring, για τον Αριστοτέλη η ενάρ-

14. Βλ. Ingemar Düring, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, Τόμος Β', μετάφραση Α. Γεωργίου Κατσιβελα, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1994, σ. 232. Συγκεκριμένα, στον *Προτρεπτικό λόγο προς τον Θεμισώνα* (βλ., ενδεικτικά, *Προτρεπτικός Β* 65, αυτόθι, σ. 187), ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος, με το λογικό και το πνεύμα που διαθέτει, δεν μπορεί να αποβλέπει παρά μόνο στην κατάκτηση της ακριβέστατης αλήθειας.

15. Αυτόθι, σ. 163.

τη ζωή έρχεται σε δεύτερη μοίρα, μετά τη θεωρία, που είναι η ύψιστη μορφή ζωής.¹⁶

Πάντως, σύμφωνα με την ηθική φιλοσοφία του, που είναι περισσότερο, θα μπορούσε να πει κανείς, πρακτική, από ό,τι η φιλοσοφία του Σωκράτη και του Πλάτωνος, σημαντικό δεν είναι να γνωρίζουμε τι είναι η ηθική αρετή, αλλά ποιες είναι οι συνθήκες που μπορούν να οδηγήσουν σε αυτήν, και πώς από την ευδαιμονία του πολίτη θα οδηγηθούμε στην άριστη οργάνωση της πολιτικής ζωής και, τελικά, στην ευδαιμονία της πολιτείας, στο σύνολό της.

---

16. Αυτόθι, σ. 256.